

TEGEN OF BUITEN DE WELVAARTSSTAAT?

De Groenen op zoek naar een nieuwe vorm van solidariteit.

André Mommen

Der Notwendigkeit der Stärkung der kommunalen Ebene verweist auf die Perspektive einer 'ökologischen Sozialpolitik: auf den Aufbau eines Netzwerkes ökologischer Gemeinwesen, von Gemeinden und Städten, die sich an der Idee der kibbuzartigen Kommune orientieren. Sie verweist auf die Vision einer Sozial- und Wirtschaftspolitik, die Solidarität mit den bislang Ausgegrenzten, den Behinderten, psychisch Kranken und den Armen, und die ihre Emanzipation, vor allem aber die Emanzipation der Frauen höher schätzt als die Logik von Profit und Egoismus. Eine Vision von Menschen mithin, die ihre weiblichen und männlichen Anteile selbstbewusst und selbstbestimmt leben können.

Michaële Schreyer

De kritiek op de welvaartsstaat is de laatste jaren fel toegenomen. En dat komt heus niet alleen door de neoliberale offensieven in binnen- en buitenland. De welvaartsstaat heeft daar zelf schuld aan. Daarom praat men al jaren hardop over een grondige vertimmering van het na-oorlogse kasteel dat er onleefbaar en vervallen bij staat. De architecten van dat bouwwerk, hier de sociaal-democraten samen met de christen-democraten, breken zich het hoofd over de kostprijs van de operatie. Ze denken aan een grondige verbouwing. De liberalen bepleiten een complete afbraak, omdat iedereen zich maar tegen de risico's van het leven moet verzekeren bij een commerciële maatschappij en verder zichzelf moet verrijken. In een wereld van iedereen voor zich zullen alleen maar rijke mensen rondlopen, zo verzekeren ons de liberale yuppies.

Intussen bloeit en groeit er het kasplantje van het Groene Alternatief. In een sfeer van herleving van het oer-christendom en met veel kleinschalige romantiek overgoten praat het Groene Alternatief in binnen- en buitenland van een arcadische samenleving, lekker kleinschalig op maat van de mens gesne-

den, met klaterende beekjes, eerlijk onbespoten fruit, van mannen en vrouwen die nog de was met de hand doen en zich op de fiets voortbewegen. In zo een aards paradijs met ambachtelijke eerlijkheid heeft men geen bureaucraten en loketten van de welvaartsstaat nodig. Daar verloopt alles via vrijwilligerswerk, burenhulp, diepdoorvoelde medemenselijkheid en ook via het oude adagium ieder volgens zijn mogelijkheden, ieder volgens zijn behoeften.

Er zijn uiteraard mensen die op deze manier naar de Groene toekomst blikken. Misschien zijn ze even naïef als de neoliberalen die het egoïstisch aards paradijs voorspiegelen aan de kiezers. Of als de sociaal-democraten die hopen dat met wat inleveren hier en wat pleisteren daar de economische groei uiteindelijk weer voor volledige tewerkstelling en dikke biefstukken zal zorgen.

In dit artikel zullen we niet zozeer ingaan op het probleem van de haalbaarheid van de Groene voorstellen of de politieke partijprogramma's vergelijken, maar wel de hedendaagse problemen van de welvaartsstaat ontleden aan de hand van het marxistische en Groene gedachtengoed. Daarom zullen we eerst in het kort het verschijnsel van de welvaartsstaat analyseren in de ruimte en de tijd. Daarna zullen we de belangrijkste kritieken vanuit het marxisme op de welvaartsstaat samenvatten. En tenslotte zullen we pogen na te gaan welke kritieken en alternatieven de Groenen te berde brengen.

Voor wat de Groenen betreft zullen we een grootste gemene deler van hun opvattingen maken. Daarbij verwijzen we niet specifiek naar één land of partij, maar houden de analyse algemeen. Omdat in Duitsland de Groenen een bijzonder rijke geschiedenis hebben en daarbij veel van hun discussies op papier hebben gezet, ligt het voor de hand dat de Duitse Groenen voor dit artikel als de belangrijkste bron gelden. Dat de Groenen met een hoofdletter verschijnen heeft niets te maken met eerbied voor een of andere kleur, doch alles met de herkenbaarheid van het woordbeeld in de tekst.

1. De oorsprong van de welvaartsstaat.

Alle auteurs situeren de oorsprong van de welvaartsstaat in het interbellum en de voltooiing van het bouwwerk in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Veelal verbindt men de opkomst van de welvaartsstaat met het doorbreken van het industriële kapitalisme, de massaproductie, het opkomen van moderne industrievakbonden en de electorale mobilisatiekracht van de sociaal-democratie, waarbij het parlementaire regime en de corporatistische belangenvertegenwoordiging als hefbomen fungeerden om de welvaartsstaat

te voltooien.

Omdat de welvaartsstaat zowel de belangen van de ondernemers als van de loonarbeiders moet dienen en gegroeid is vanuit de vrije politieke concurrentie van de politieke partijen (en dus op ook politiek niveau sterk onderhevig aan politieke meningsverschillen en wisselende regeringscoalities), is de welvaartsstaat steeds het mikpunt geweest van kritiek.

Over de oorzaken van het ontstaan van de welvaartsstaat zijn diverse thesen of theorieën verkondigd. Zo zijn er drie welke veel aanhangers hebben gekregen en die het debat domineren:

1. de industrialisatie stelling;
2. de mobilisatie stelling;
3. de keynesiaanse bestedingspolitiek.

De oudste en meest consistente theorie over het ontstaan van de welvaartsstaat (de industrialisatie stelling) grijpt terug op de stelling dat de groeiende impact van het industriële kapitalisme nieuwe sociale problemen heeft doen ontstaan die met de klassieke middelen (liefdadigheid) niet meer op te vangen waren. Het aandeel van de tewerkstelling in de landbouw daalde immers snel, de urbanisatiegraad nam explosief toe en er verscheen een talrijke arbeidersklasse die in bepaalde economische sectoren geconcentreerd was en die zich losgemaakt had van de grond als primaire bron van bestaan. Voorts waren er belangrijke culturele veranderingen die met deze industrialisatie gepaard gingen, zoals de behoefte om de arbeidskrachten hoger te schoolen, de opkomende categorie van witte boorden te recrutereren via een verbeterd onderwijsstelsel en vooral ook om de grote massa van landloze arbeidskrachten een minimale vorm van bestaanszekerheid te bieden. Dat gold niet alleen voor diegenen die buiten hun schuld werkloos waren geworden of door ziekte of ongeval tijdelijk niet meer konden werken, maar ook voor de oudere arbeiders die anders tot hun dood ten laste van hun familieleden zouden vallen.

Omdat in de industriële concentratiegebieden de spontane vormen van solidariteit afbrokkelde en de behoefte aan een ouderdomspensioen objectief werd gevoeld, moest deze laatste hervorming ook de instemming van de heersende klasse meedragen.

Bleef evenwel de vraag of dat arbeiderspensioen zelf door de betrokkenen verdiend en gespaard moest worden, hetgeen de liberalen wilden, of dat het arbeiderspensioen een algemene voorziening moest worden die losgekoppeld werd van het individuele sparen. Dat laatste was de eis die door de sociaal-democratische arbeidersbeweging naar voren werd geschoven, omdat uit de

feiten was gebleken dat vele arbeiders niet in staat waren, gezien hun lage loon en de soms lange periodes van ziekte en werkloosheid, een voldoende hoog kapitaal bij elkaar te sparen om er later een decent inkomen van te trekken. Tenslotte zou de sociaal-democratische visie op het arbeiderspensioen het halen. Dat pensioen werd een staatspensioen dat werd losgekoppeld van het oude rente-spaarsysteem.

De voltooiing van de Natie Staat met de uitbreiding van het kiesrecht tot alle burgers en de opvatting dat de staat niet alleen moet instaan voor orde en veiligheid, maar ook voor het sociale Welzijn van allen, gaf aan het streven naar een compleet stelsel van sociale voorzieningen dat de risico's van het arbeidersbestaan zou beperken, een ideologische grondslag. Op die manier verschijnt de welvaartsstaat dus niet enkel en alleen als het resultaat van de verdere ontwikkeling van het industriële kapitalisme, maar ook als een politieke constructie gebaseerd op een vrij brede consensus over de wenselijkheid van algemene sociale voorzieningen dwingend door de staat (wetgever) opgelegd.

De groei en ontwikkeling van de welvaartsstaat gebeurde in de meeste kapitalistische landen op ongelijkmatige wijze. Er zijn immers landen die een groter deel van hun nationaal inkomen spenderen aan collectieve voorzieningen dan andere. Doch meestal gaat de stelling op dat de rijkste landen ook het meest uitgeven aan welvaartsvoorzieningen. Dit ondersteunt de industrialisatie stelling dat industrialisatie fataal moet leiden tot een groter aandeel van de collectieve sector in het verdiende inkomen.

Toch blijven er nog grote verschillen bestaan tussen de diverse hoogontwikkelde landen en de mate waarin ze gelden vrijmaken voor collectieve regelingen. Zweden is in deze een koploper, terwijl 'liberale' staten zoals Nieuw-Zeeland, de Verenigde Staten, Australië, etc. een minimaal ontwikkelde welvaartsstaat bezitten. Waar komen die verschillen vandaan? Menige onderzoeker heeft zich inmiddels al over dat probleem gebogen. Sommigen zijn dan gekomen met de 'mobilisatie thesis' om deze verschillen te verklaren. De mate waarin de welvaartsstaat is uitgebouwd zou dan te maken hebben met puur politieke en ideologische factoren, zoals de mobilisatiegraad van de arbeidersklasse voor het veroveren van collectieve regelingen en sociale wetgeving. Indien de sociaal-democratie sterk is en de sociaal-democratische vakbonden over een bijna-monopolie beschikken, dan domineren zij samen de staat en de sociaal-economische politiek en kunnen zij de basis leggen voor een sterke welvaartsstaat. Deze stelling wordt door de feiten bevestigd, omdat in landen met grote socialistische partijen die reeds decennia aan de macht zijn of het regeerbeleid diepgaande hebben beïnvloed, de welvaartsstaat maximaal is. Dat is met name het geval in Scandinavië.

Deze mobilisatie stelling die vooral de nadruk legt op het bestaan van grote sociaal-democratische partijen en vakbonden, vertoont evenwel een klein mankement. In landen waar er sterke christen-democratische partijen en vakbonden zijn, is de welvaartsstaat ook goed uitgebouwd. Men moet dus de mobilisatie theorie amenderen met de opmerking dat in bepaalde gevallen de christen-democratie in de plaats kan treden van de sociaal-democratie bij het voltooiën van de welvaartsstaat.

De mobilisatie theorie wordt meestal gekoppeld aan de stelling dat sinds 1945 het keynesianisme had getriomfeerd. Men had in de praktijk begrepen dat overheidsingrijpen in de conjunctuurcyclus goed gecombineerd kon worden met de verdere uitbouw van de welvaartsstaat. De keynesianen stelden immers dat in een dalende conjunctuurbeweging het op peil houden van de consumptieve uitgaven en het aanzwengelen door de staat van de investeringen zeer gewenst is. Dus ook vanuit puur economisch motief was de welvaartsstaat gewenst en kon men de sociaal-democratie beleidsmatig inschakelen bij het sociaal-economisch beleid. Deze keynesiaanse uitleg van de noodzaak om de koopkracht hoog te houden is puur toevallig, want empirisch onderzoek heeft uitgewezen dat niet alle landen op puur keynesiaanse wijze hun uitgaven verrichtten.

Deze drie benaderingswijzen laten echter weinig ruimte voor een diepgaande analyse van het verschijnsel en de werking van de welvaartsstaat. Vanuit marxistische hoek heeft men echter in de jaren tachtig al de nadruk gelegd op het feit dat de welvaartsstaat niet alleen het resultaat is van het uitvoeren van een of andere abstract macro-economisch model (keynesianisme) of af te leiden is van politieke meerderheden, maar ook terug te voeren is op historisch gegroeide toestanden en verhoudingen. Hierbij speelt de arbeidersklasse wel een rol, maar de andere klassen kunnen op grond van compromissen een zekere invloed doen gelden op de wijze waarop de welvaartsstaat wordt uitgebouwd. Voorts wijzen de marxisten op het concrete effect van de welvaartsstaat: het verschijnsel van de-commodificatie van de arbeidskracht.

Het 'de-commodificatie effect' komt erop neer dat door sociale wetgeving de waar arbeidskracht grotendeels van haar 'ware karakter' wordt ontdaan. Immers, de welvaartsstaat maakt het mogelijk dat de arbeider een tijd kan overleven via vervangingsinkomens die uit de staat uitkeert uit de algemene middelen of uit speciale fondsen. Door de welvaartsstaat gaat de arbeidsmarkt nog maar partieel werken als een concurrentiële markt, omdat de welvaartsstaat de concurrentie tussen de individuele aanbieders van arbeidskracht grotendeels opheft of tenminste reguleert.

De sociaal-democratie en de vakbeweging hebben deze de-commodificatie van de arbeidskracht proberen te maximaliseren, niet omdat ze vanaf den beginne streefden naar een dergelijke sociale constructie, maar omdat zij al snel hun socialisatieprogramma hebben weggemoffeld in ruil voor een 'historisch compromis' rond een de-commodificatieprogramma dat niet het kapitalisme afschafte, maar wel de nadelige effecten ervan op de arbeidersklasse minimaliseerde.

Vandaar dat de sociaal-democratische idealen verschoven van socialisaties en nationalisaties naar het scheppen van een uitgebreid stelsel van sociale verzekeringen, volledige tewerkstelling en controle van de staat over de arbeidsmarkt (bijna volledige de-commodificatie). In Zwede is tot op heden de de-commodificatie van de arbeidskracht het verste gegaan. De Zweedse regering luidt dat de staat de toestand van volledige tewerkstelling moet bevorderen en niet alleen moet instaan voor het uitkeren van werkloosheidsvergoedingen. De staat moet er voorts voor zorgen 'at zich bijna niemand uit het arbeidscircuit kan terugtrekken. Ook niet de vrouwen of jongeren die liever niet werken. Werklozen worden prompt overschoold en gedwongen een nieuwe baan te kiezen. Deze welvaartsstaat is dus beslist geen 'uitkeringsstaat', maar een actieve tewerkstellingsstaat.

Deze welvaartsstaat die men ook het 'Scandinavische model' noemt, is een uitzondering gebleven. Dat kwam doordat in de meeste Scandinavische landen de sociaal-democraten de dominante politieke partij waren geworden en soms met absolute meerderheid regeerden. Ze konden rekenen op de steun van de arme boeren en vissers die in de crisis van de jaren dertig een 'historisch compromis' hadden gesloten met de sociaal-democraten. In ruil voor subsidies aan hun boeren- en visserijbedrijfjes kregen de sociaal-democraten de ruimte om uitkeringen te organiseren en een actieve arbeidsmarktpolitiek te beoefenen. Het verzet van conservatieven en liberalen werd aldus gebroken.

Elders in Europa hebben vooral de conservatieven en later de christen-democraten het gemeenschappelijk welvaartshuis opgetrokken. Dat gebeurde op basis van de idee dat de sociale wetgeving ook het conservatieve element in de samenleving moest versterken: de rol van de vader in het gezin als kostwinner en de harmonie tussen werkgevers en werknemers. Hier kon dus geen sprake zijn van een sterke staat die de werking van de arbeidsmarkt buiten spel zou zetten. De welvaartsstaat werd hier een 'uitkeringsstaat' die de uitkeringen koppelde aan de gezinstoestanden en het verdiende inkomen door de man. Deze uitkeringen kwamen in de plaats van de liefdadigheid en het onderzoek naar de bestaansmiddelen. Omdat de christelijke ideologie gekant

was tegen de emancipatie van de vrouw, werd het gezinskarakter van de uitkeringen extra benadrukt. De de-commodificatie van de arbeidskracht was wel aanzienlijk, doch minder compleet dan in Scandinavië, omdat de werkgevers niet konden worden gedwongen mee te doen aan tewerkstellings-programmas, scholing en training en de uitkeringen gebaseerd waren op het verzekeren van een risico.

Het ontwerpen van heel wat sociale regelingen werd gedelegeerd aan de ondernemers- en vakbondsorganisaties die ook gingen zorgdragen voor de uitvoering van de regelingen. Het scheppen van vrouw- en kindvriendelijke collectieve voorzieningen, zoals het uitbouwen van de kinderopvang en de herscholing en plaatsing van vooral vrouwen, kwam in dit hoofdstuk praktisch niet voor. De werkloosheidsverzekering in het corporatistische systeem bleef gebaseerd op het uitkeren van een vervangingsinkomen dat gekoppeld werd aan een arbeidsverleden. Onvrijwillige werkloosheid bleef het criterium voor het ontvangen van een werkloosheidsuitkering en de absolute vrijheid van de patroon om werk aan te bieden en de vacatures naar eigen inzicht te vervullen, werd geenszins betwist. Belangrijke sectorale verschillen tussen de arbeiders bleven in de conservatief-corporatistische landen bestaan. Omdat de vakbonden in bepaalde bedrijfstakken een sterkere positie hadden verworven, konden ze hier het onderste uit de kan halen, zonder dat dit werd tegengewerkt door de regering. Die bestuurde maar van op afstand de sociaal-economische politiek.

Het corporatistisch model heeft vooral gezegevierd in landen die vanouds gedomineerd werden door conservatieve politieke krachten of door christendemocraten. Duitsland, Oostenrijk, Nederland en België vormen hier de kopgroep. Deze welvaartsstaten hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat zij geen actieve tewerkstellingspolitiek voeren. Zij besteden een hoog percentage van de welvaartsuitgaven aan werklozenuitkeringen in plaats van de tewerkstelling en de collectieve dienstverlening uit te breiden.

Een derde type van welvaartsstaat is de Angelsaksische minimale welvaartsstaat. Hier geldt de norm dat de staat zorgt voor een reeks van minimale regelingen met zeer lage uitkeringen die in vele gevallen in de tijd erg beperkt zijn en die nog sterk het karakter van de liefdadigheid hebben. Ze zijn veelal gebaseerd op de 'means test ofwel het onderzoek naar de bestaansmiddelen. Omdat de corporatistische structuren onderontwikkeld zijn en veelal beperkt zijn gebleven tot afspraken tussen vakbonden en de individuele grote bedrijven, is de welvaartsstaat in hoge mate geprivatiseerd en afhankelijk van akkoorden die de ondernemers met de vertegenwoordigers van hun werknemers afsluiten.

Wie bij voorbeeld in sterke sectoren of bedrijven werkt, heeft dan in de regel een redelijke bescherming tegen werkloosheid en een goed bedrijfspensioen. Hier houdt de staat zich op grote afstand en zal ten hoogste door middel van belastingmaatregelen de sociale politiek bevorderen. Vandaar dat dan de bedrijfspensioenen van gunstige fiscale regelingen genieten. De bedrijven hebben er alle baat bij om dergelijke collectieve fondsen op te richten. Deze bedrijfsregelingen leggen tevens een rem op de ruimtelijke mobiliteit van de arbeidskracht en houden de beste arbeidskrachten in het bedrijf.

Van dit systeem gaat evenwel ook een perverterende werking uit. In een periode van recessie en herstructurering kan het erg duur zijn om arbeidskrachten te ontslaan (hoge ontslagpremies). Wie afhankelijk is van een bedrijfsuitkering mag zich ongerust maken indien het bedrijf of de bedrijfstak slechte resultaten boekt of afslankt. Dan worden er immers minder premies in de collectieve fondsen gestort en droogt de bron van de uitkeringen op.

Dit liberale model legt de nadruk op de individuele en collectieve verantwoordelijkheid van werknemers en werkgevers om onderling het probleem van de sociale zekerheid te regelen. De staat houdt zich dan enkel en alleen nog bezig met de echte 'sociaal zwakkeren' door minimale uitkeringen te garanderen aan iedereen die niet kan profiteren van de regelingen binnen de bedrijven. Het is dit model dat de Belgische liberalen nog het liefste ingevoerd zagen ter vervanging van het conservatief-corporatistische model dat tot op heden geldt.

2. De marxistische kritiek op de welvaartsstaat.

In de vorige paragraaf hebben we de resultaten van twintig jaar politicologisch onderzoek naar de werking van de welvaartsstaat samengevat. In dat onderzoek kwam niet altijd de logica van het kapitalisme, noch het klassekarakter van de welvaartsstaat erg expliciet aan bod. Daarom zullen we het in deze paragraaf hebben over deze aspecten door gebruik te maken van de marxistische theorievorming.

Met marxistische kritieken op de welvaartsstaat verstaan we uiteraard de theoretische kritiek zoals die door Marx en de latere marxistische theoretici werden geformuleerd op het functioneren van het kapitalisme als economisch systeem en het klassekarakter van de kapitalistische of bourgeois-staat. Hierbij maken we abstractie van hetgeen politieke partijen of organisaties aan standpunten hebben verdedigd.

Een eerste belangrijk punt is dat de welvaartsstaat vanuit een marxistisch

standpunt gezien geen politiek doel op zich is of kan zijn. Voor de marxisten moet de welvaartsstaat eerder een verwerpelijke constructie zijn wegens zijn kapitalistisch karakter. De welvaartsstaat breekt het kapitalisme als systeem niet, maar rekt de levensduur ervan. Marxisten zijn dus in hun theoretische kritiek tegenstanders van de welvaartsstaat omdat die de uitbuiting van de arbeidskracht perfectioneert.

Toch erkennen de marxisten, hier met Marx voorop, dat de kracht van de organisatie de arbeidersklasse vele voordelen kan opleveren en de wetten van de kapitalistische accumulatie gedeeltelijk buiten werking kan stellen. Hoe krachtiger de beweging en hoe bewuster het proletariaat, hoe enger de marges voor de bourgeoisie worden om haar wil op te leggen en de ongelimiteerde uitbuiting te proclameren. Dat op grond van deze eenvoudige overwegingen de welvaartsstaat als tastbare realisatie van de arbeidersbeweging ook vele medestanders vond in marxistische kringen en met name in de communistische partijen in het Westen, hoeft dan geen verdere toelichting. Er was immers de overweging dat miserabilisme geen nieuwe revolutionaire energie kon oppompen. Men moest een deel van het terrein dat de reformistische leiders van de sociaal-democratie hadden bezet, pogen te veroveren.

Daar waar de communistische partijen klein waren en de welvaartsstaat minimaal, stelde zich dat probleem uiteraard nauwelijks. Maar daar waar de communistische partijen groot en machtig waren, doch uitgesloten van participatie aan de politieke macht, zoals in Frankrijk en Italië, maakte men van de nood een deugd door de welvaartsstaat op municipaal niveau te realiseren. In de Scandinavische landen, waar de sociaal-democratie de suprematie op politiek niveau had verworven, bleven de kleine communistische partijen hoofdzakelijk additionele parlamentszetels leveren om homogene sociaal-democratische regeringen aan de macht te houden.

Dat in dergelijke verhoudingen een radicale afwijzing van de welvaartsstaat niet mogelijk was, is evident. Men kon immers altijd verwijzen naar het ontbreken van een 'revolutionaire situatie. En die laatste was en bleef uiteraard vooral hypothetisch. Fundamentele kritiek op de welvaartsstaat werd dus in de regel niet geproduceerd door de Westerse communistische partijen. Die kwam wel uit die landen waar de communistische partijen aan de macht waren, doch dan bij wijze van illustratie van de bestendigde sociale ongelijkheid onder het kapitalisme en bevestiging van de aardsparadijselijke toestanden onder een communistisch regime.

Volgens de Westerse marxisten kan men de functie van de welvaartsstaat reduceren tot de logica van het kapitaal. Want de welvaartsstaat moet

grosso modo instaan voor het veilig stellen van de accumulatie van het kapitaal, dus voor de overleving van het kapitalistisch systeem. Om dit te bereiken moet de bourgeoisie, die uiteraard de eigendom van de produktiemiddelen stevig in handen blijft houden, een premie betalen aan de arbeidersklasse in de vorm van hogere lonen, goede sociale voorzieningen en politieke inspraak. Dat is een hoge prijs. Hetgeen meteen verklaart waarom niet overal de welvaartsstaat even fors is uitgebouwd. In vele landen is die welvaartsstaat in de loop van de recente geschiedenis op de helling geplaatst doordat de bourgeoisie tegenkrachten kon mobiliseren.

Omdat de welvaartsstaat het produkt is van een afgedwongen compromis met de heersende klasse, is de welvaartsstaat geen definitieve verworvenheid. Dat laatste denken veel sociaal-democraten, omdat zij in de illusie verkeren dat de staat een neutrale, boven de klassen staande instantie is. Zij zijn gaan geloven dat het rechtvaardigheidsgevoel het klasse-egoïsme als maatschappelijke drijfveer heeft verdreven.

Deze a-historische benadering gaat evenwel voorbij aan de stelling dat de welvaartsstaat in laatste instantie gehoorzaamt aan dieper liggende economische wetmatigheden die allemaal te herleiden zijn tot de fundamentele behoefte van de accumulatie van het kapitaal. Sociaal-democraten kunnen wel in koor roepen dat de markt-economie in combinatie met de welvaartsstaat het beste systeem is om tot economische groei te komen en dus een grotere koek ter verdeling aan te bieden (positieve-sum game), niets garandeert echter dat die koek daadwerkelijk zal groeien. In plaats van te groeien kan de koek ook kleiner worden. Dan valt de financiële basis onder de welvaartsstaat weg, want de financiering van de welvaartsstaat veronderstelt eigenlijk minimale of niet al te grote verzekerbare risico's. Stijgt de werkloosheid ineens snel, dan heeft de regering twee extreme keuzes: ofwel de belastingen en/of de verzekeringspremies tegen werkloosheid optrekken ofwel de uitkeringen verlagen. Zowel het ene als het andere zal stuiten op verzet van diegenen die hiervan de slachtoffers zijn. Dat maakt dat elke grote economische crisis de bodem onder de solidariteit tussen alle loon- en weddetrekkenden zal wegslaan en tevens de andere sociale klassen in het geweer brengen tegen elke vorm van lastenverhoging.

De conclusie luidt dus dat de welvaartsstaat haar mooiste dagen beleeft in een fase van de langdurige economische groei bij relatief weinig werkloosheid. Een dergelijke fase was de na-oorlogse periode (1945-1973), welke in Frankrijk nogal plastisch 'les trentes glorieuses' werd genoemd.

3. De crisisverschijnselen van de welvaartsstaat.

Niettegenstaande de compromissen afgedwongen door de arbeidersbeweging kunnen min of meer brede sectoren van de economie blijvend ontsnappen aan de sociale reguleringsmechanismen van de welvaartsstaat. In alle landen met een rijkelijk uitgebouwde welvaartsstaat kampt men met vormen van 'moderne armoede', met 'sociale achterstandssituaties', etc. Om die op te vangen organiseert men, blijkbaar omdat alle andere middelen uitgeput zijn, liefdadige acties waarbij het 'hart opnieuw moet spreken'. De liefdadigheid is dus ogenschijnlijk bezig de welvaartsstaat in te halen. Dat hoeft ons niet te verwonderen, omdat in de welvaartsstaat mechanismen aanwezig zijn die de opvang van vele 'sociale gevallen' uitsluiten of bemoeilijken, omdat de welvaartsstaat in zijn embryonair concept enkel gebaseerd was op het verzekeren van de risico's van de loonarbeid.

De welvaartsstaat is dus geen nieuw type staat, maar een meer geperfectioneerde kapitalistische staat die het verzet van de arbeidersklasse afkoopt. Dat verklaart de bureaucratische controle die op de uitkeringen wordt uitgeoefend. De controle wordt uitgeoefend door professionele krachten, al of niet met de participatie van de vertegenwoordigers van de arbeidersbeweging, om de reproductie van de arbeidskracht te garanderen en de frictiewerkloosheid via uitkeringen minder pijnlijk te maken. Dat de welvaartsstaat ook tot inkomenshervreiding zou leiden, is pertinent onjuist, omdat de hervreiding zich hoofdzakelijk afspeelt tussen de verzekeringsnemers onderling en niet tussen bourgeoisie en arbeidersklasse. De arbeidersklasse draait aldus zelf op voor haar eigen zekerheid. Dat de welvaartsstaat ook het principe van de 'sociale rechtvaardigheid' realiseert, behoort dus tot het domein van de illusies.

De basisregel van de welvaartsstaat is het verrichten van loonarbeid als criterium voor het verzekeren van het risico tegen werkloosheid, ziekte, invaliditeit en ouderdom. De controle over en de bereidheid tot het verrichten van loonarbeid zijn de hoekstenen van het hele bouwwerk gebleven. Jacht maken op 'misbruiken' is aldus een gelegitimeerde activiteit. Dat men daarbij de regels van de privacy met voeten moet treden, doet er niet toe. Want overtreders worden gemakkelijk als criminelen gestigmatiseerd. Over deze praktijken kan men zich zorgen maken en op grond hiervan de welvaartsstaat beschrijven als een te inhumain instrument voor het afdwingen van de verdelende rechtvaardigheid.

De sociale zekerheid is strijdig met de wetten van de kapitalistische economie omdat het gedeeltelijk uitschakelen van de werking van de arbeidsmarkt ('de-commodificatie') automatisch leidt tot het kweken van een gesubsidi-

dieerde arbeidsreserve. Wie een uitkering geniet heeft immers in beperkte mate de gecontroleerde vrijheid om zelf te beslissen wanneer, waar en voor welk loon het werk hervat wordt. Voor die zekerheid moet men bereid zijn te betalen. Ook kan men beslissen om het actiedomein van de welvaartsstaat uit te breiden tot ver buiten de sociale verzekeringsvorm en iedereen een gegarandeerd sociaal minimum verzekeren. De regels van de welvaartsstaat zijn in dat geval dan zo ver uitgebreid, dat ze zonder direct rekening te houden met het initiële basiscriterium, ni. de plicht om door middel van arbeid in eigen onderhoud te voorzien, inkomen uitkeert.

De welvaartsstaat heeft echter een enorm verbureaucratiseerd controle-apparaat op de been gebracht. Dat deze professionalisering grote proporties heeft aangenomen betekent geenszins dat de sociale controle vandaag doelmatiger verloopt. De toenemende anonimiteit, de gestegen kleine en grote criminaliteit, de individualisering, etc., wijzen eerder op een manifest gebrek aan efficiënte sociale controle. Al met al is het gebrekkig functioneren van de welvaartsstaat dus te wijten aan inherente gebreken van het systeem.

De crisis van de welvaartsstaat heeft vooral te maken met de onmogelijkheid om de problemen te filteren en fijnmazig te behandelen. Hierdoor zijn de kosten van de welvaartsstaat de laatste decennia enorm gestegen en onbeheersbaar geworden. De welvaartsstaat is een stuurloze trein. Hoe meer geld men nog in bepaalde voorzieningen, zoals bij voorbeeld de gezondheidszorg, stopt, hoe minder het additionele genot ervan zal zijn. Alles wijst dus op de noodzaak om de welvaartsstaat grondig te verbouwen.

4. De Groenen en de welvaartsstaat.

De Groenen hebben gewezen op de irrationaliteit van de huidige welvaartsstaat en een grondige verandering van het systeem bepleit. Maar in tegenstelling tot de marxistische en de liberale kritiek op de welvaartsstaat vertrekken de Groenen niet van technocratische of economische principes, maar vooral van morele criteria om het functioneren van de bureaucratische welvaartsstaat te bekritisieren. Leggen de liberalen de nadruk op de sacro-sancte marktmechanismen en de marxisten op het klassekarakter van de welvaartsstaat, de Groenen daarentegen wijzen vooral op de vervreemdingseffecten die uitgaan van de anonieme structuren van de welvaartsstaat en van het ongebreidelde industrialisme en de geldeconomie.

Alvorens de Groene kritieken op de welvaartsstaat verder te analyseren en hun alternatieven te bespreken, is het van belang eerst iets te zeggen over

de Groene ideologie zelf.

De Groene ideologie is veel minder dan de liberale of de marxistische gedachtenwereld het produkt van de Verlichting en van de vooruitgangsfilosofie. De Groene ideologie is in belangrijke mate een voortzetting van het fundamentalistisch christendom dat zich verzet tegen kerkelijke en maatschappelijke hiërarchieën en dat de oud-christelijke waarden (liefde, leven in harmonie met de natuur, afwijzen van geld en status, etc.) wil realiseren. Voorts put de Groene ideologie uit de pre-industriële ideologie. Men verzet zich tegen alles wat niet op mensenmaat door mensenhanden is gemaakt en droomt van harmonie tussen natuur en mens. De Groene ideologie heeft te maken met een christelijke herlevingsbeweging die vreemd staat ten aanzien van industrialisme, grootschalige landbouw, imperialisme, de media-cultuur en alles wat te maken heeft met de materiële 'vooruitgang'. Deze ideologie streeft naar authenticiteit, welke door de bureaucratie en de industrie is zoekgemaakt.

Maar de Groene ideologie is ook bevrucht door het moderne intellectuaalisme, omdat een belangrijk deel van het Groene kader afkomstig is uit de Generatie 68. Deze Generatie 68 was de draagster van het verzet tegen de consumptiemaatschappij en de plastic verpakking. Uit deze Generatie 68 zijn de moderne milieubeweging en het feminisme voortgekomen en hebben zich de post-materialistische levenshouding en verwachtingspatronen gevormd. Vormen van modern hedonisme kunnen op die manier samenleven met fundamentalistische criteria, omdat beide stromingen naar een zinvolle invulling van het bestaan zoeken. Beide stromingen wijzen immers de huidige vervreemde cultuur en produktiemethodes af en dromen van een betere wereld nu en voor de kinderen. Dat geluk kan men enkel vinden in harmonie met de leefomgeving en met de andere mensen.

De Groenen zijn in belangrijke mate beïnvloed door anti-politieke sentimenten en velen zijn aanhangers van de Grote Weigering. Experimenten zouden het Groene Gelijk kunnen helpen bewijzen. Daartoe vormt men netwerken van zelf-hulp groepen en coöperatieve verenigingen. Die netwerken kunnen dan in de plaats treden van de grootschalige produktie en het bureaucratiese welzijnsapparaat. In strategisch opzicht wijzen de Groenen elk verbond met die sociale en politieke krachten af die zich op het standpunt plaatsen van economische groei tot elke prijs en bureaucratiese of technocratische oplossingen voor de menselijke problemen.

We kunnen de Groene houding ten aanzien van de welvaartsstaat dan ook gerust samenvatten in twee punten:

1. tussen welvaartsstaat en industrialisme bestaat een ijzeren logica waarvoor

het alternatief is een andere economisch groeiemodel met zachte technologie en kleinschalige produktie;

2. het bureaucratische karakter van de welvaartsstaat werkt de vervreemding en de onderdrukking van de zwakkeren' in de samenleving in de hand.

Hierbij moet men vooral op het taalgebruik en de gehanteerde concepten letten. De meeste Groenen praten niet over kapitalisme, maar over industrialisme om de huidige produktieverhoudingen aan te duiden. Ze praten niet over sociale klassen, maar over zwakkeren'. Dat zijn dan de lager opgeleiden, kansarmen, gehandicapten, zieken, ouderen, kinderen, immigranten, etc. Al wie geen deel krijgt van de welvaartskoek, is een slachtoffer van de samenleving. Over het algemeen behoren de Groenen zelf niet tot de slachtoffers van het systeem. Ze zijn veelal goed opgeleid en hebben een redelijk inkomen. Veelal werken ze zelf in de bureaucratische apparaten van de welvaartsstaat, maar beschikken ze daarbij over een grotere (intellectuele) autonomie om te experimenteren met ideeën. Hun post-materialistische opvattingen plaatsen hen echter buiten de wereld van de traditionele vakbeweging en de sociaal-democratie. In de meeste gevallen zijn ze afkomstig uit christelijke gezinnen en zijn ze binnen de christelijke organisaties gesocialiseerd. Maar omdat ze met de geïnstitutionaliseerde godsdienst hebben gebroken, hebben ze nieuwe netwerken opgezet die veel minder geformaliseerd zijn dan die van de christelijke zuil.

De Groene kritiek op het industrialisme is fundamenteel, omdat tussen welvaartsstaat en industrialisme een oorzakelijk verband bestaat. De welvaartsstaat is immers een produkt van de grootschalige produktiemethodes (Fordisme'). Door de massaconsumptie zijn de oude samenlevingsverbanden uit elkaar gerukt en daarvoor heeft men bureaucratische welzijnssystemen in de plaats opgericht. Ook het mondiale aspect wordt niet vergeten in de Groene ideologie. De armen zijn niet alleen de armen hier (onze armen), maar ook de miljarden mensen die in de ontwikkelingslanden leven en door ons industrialisme worden onderdrukt en uitgezogen.

Volgens de Groenen kunnen de bomen niet tot aan de hemel groeien. Dat is bewezen door de grote werkloosheid en de uitputting van de natuurlijke hulpbronnen. Ook de milieuvervuiling is hiervan een bewijs. Daarom kan men de welvaartsstaat niet blijven uitbreiden. Op een gegeven moment zal de kostprijs van de welvaartsstaat zo hoog worden dat het hele systeem in elkaar zal storten. Voorts zal de ecologische omgeving waarin de mensheid leeft en produceert, deze extreme belasting niet meer aankunnen en zal ons welzijn steeds verder afbrokkelen.

Ook stellen de Groenen dat de welvaartsstaat een gigantisch bureaucra-
tisch apparaat is geworden dat gehoorzaamt aan de logica van het industrialis-
me. De hele gezondheidszorg is verworden tot een industriële vorm van
zorgverstrekking en technocratische overheersing. Het machteloze individu is
door de welvaartsstaat een onvrij subject geworden en verworden tot een
'patiënt' of 'cliënt' die door 'deskundigen' gemaltraiterd wordt.

Omdat de Groenen allemaal de nadruk leggen op nieuwe maatschappe-
lijke structuren waarin de kleinschaligheid een belangrijke rol speelt en de
autonomie van het individu of de leefgroepen voorop staat, wijzen zij de
grootschalige voorzieningen af. Deze informele leefgroepen kunnen voor een
groot deel hun eigen verzorgende structuren opzetten en beheren, zonder te
vervallen in bureaucratisch formalisme en onpersoonlijkheid. De Groenen
keren zich ook tegen een overprofessionalisering van de samenleving. Hier-
door worden de mensen immers tot consumenten gedegradeerd. Daarom
wijzen de Groenen op de noodzaak om de welvaartsstaat te vervangen door
autonome structuren die steunen op zelf-hulp, lokale initiatieven en pluralisme.
De grote bureaucratistische staat moet dus verdwijnen en vervangen worden
door lokale netwerken op mensenmaat met een zeer grote mate van zelfbe-
heer.

Natuurlijk kunnen de Groenen niet voorbijgaan aan de werkelijkheid van
de geldeconomie. Maar geld mag dan niet meer de rol van kapitaal spelen en
de accumulatie dienen. Vanuit het centrale staatsapparaat kan men nog wel
geld drukken en laten circuleren, maar die dienstverlening is van dezelfde orde
als andere collectieve diensten (post, telefoon, openbaar vervoer).

Het probleem met deze kritieken is dat ze veelal voorbij gaan aan de
wenselijkheid om grootschalige problemen ook grootschalig aan te pakken, en
de rationaliteit ontkennen die nu eenmaal uitgaat van een grote mate van
professionalisering. Dat de Groenen zelf veelal afkomstig zijn uit de grootscha-
lige apparaten van de welvaartsstaat (onderwijs, gezondheidszorg, cultuur) en
veelal hogeschoolde professionals zijn, geeft aan deze kritieken een ietwat
vreemde klank. De Groene ideologie verkeert dan ook in een ongemakkelijke
relatie met de welvaartsstaat als werkgever van de post-materialistische
aanhang. Vandaar dat er onder de Groenen ook vele 'realisten' voorhanden
zijn die geneigd zijn af te stemmen op de haalbaarheid van een langzame
structuurhervorming van de huidige welzijnsapparaten.

De Groene kritiek op de welvaartsstaat is geen vrije oefening van
zwevende intellectuelen, maar vooral een geharmoniseerd programma dat
door de zogenaamde 'nieuwe sociale bewegingen' bij de Groene partijen is

binnengesmokkeld. De Groenen zijn de spreekbuis van die nieuwe sociale bewegingen omdat die de militanten en de kiezers aanbrachten. De nieuwe sociale bewegingen (voor zover ze vandaag nog bewegen en niet opgeslorpt zijn via geïnstitutionaliseerde arrangementen in de welvaartsstaat !) vormen een bont gezelschap van post-materialisten, actief in diverse sectoren van de maatschappij. Men treft ze aan in de milieubeweging, in de vrouwenbeweging, in de Derde Wereld beweging, de basiskerken, de gezondheidszorg en het onderwijs. Kortom vooral in de 'reproductieve sectoren van de samenleving. Dat heeft vooral de kritiek op het industrialisme sterk aangedikt.

De kritiek op het industrialisme is uiteraard zeer populair bij de milieu-activisten. Maar dit issue is landelijk minder gemakkelijk te exploiteren tijdens de verkiezingscampagnes. Milieuzaken hebben de neiging vooral lokale belangengroepen in beweging te brengen. Doch de kritiek op het functioneren van de welvaartsstaat raakt veelal de landelijke regelingen ter zake. Daarom hebben de Groenen deze thema's ook het meest uitgewerkt. Zo een thema is bij voorbeeld de invloed van de huidige welvaartsstaat op de positie van de vrouw in de samenleving. Wat dat betreft heeft vooral het feminisme gezorgd voor heel wat theoretische en praktische kritiek op de huidige welzijnsvoorzieningen en hun paternalistisch karakter.

De feministische kritiek op de welvaartsstaat is te resumeren in drie punten:

1. de welvaartsstaat is opgezet vanuit de behoeften om aan de industriearbeider als kostwinner zekerheden te verschaffen zonder rekening te houden met de positie van vrouw.
2. de welvaartsstaat heeft in samenhang met een sterke monetarisering van de samenleving een scherpere tweedeling aangebracht tussen de sfeer van de produktie en de sfeer van de reproductie. Omdat de vrouwen veelal in reproductieve beroepen actief zijn of/ten huishoudelijke arbeid verrichten die niet betaald wordt, zijn de vrouwen het slachtoffer van de welvaartsstaat.
3. de meeste consumenten van de welvaartsstaat zijn vrouwen. Zij maken meer kans op werkloosheid en worden het snelst afhankelijk van een bijstandsuitkering.

In Zweden bij voorbeeld, waar de welvaartsstaat optimaal uitgebouwd is en waar een zeer hoog percentage vrouwen aan het arbeidsproces deelnemen, ziet men dat in de sociale welvaartsapparaten meer dan 80 percent van de werknemers vrouwen zijn. De welvaartsstaat heeft dus de economische

emancipatie van de vrouw bevorderd, maar nog niet geleid tot gelijkheid van kansen en mogelijkheden. Dat komt doordat de mannen de politieke en sociale macht in de welvaartsstaat hebben gemonopoliseerd en de vrouwen tot consumenten van de uitkeringen hebben gedegradeerd. Op die manier zijn het individualisme en de autonomie van de vrouwen toegenomen, maar werkelijke invloed op hun bestaan hebben ze niet, omdat ze onderworpen blijven aan collectieve regelingen die niets hebben veranderd aan de sekserollen.

5. De onzekere toekomst van de welvaartsstaat.

De sociale basis van de welvaartsstaat zoals we die in de conservatief-corporatistische landen en in Scandinavië kennen, brokkelt voortdurend af. Bij de verkiezingen volstaat het niet meer voor de sociaal-democraten om de industriearbeiders massaal te mobiliseren om zeker te zijn van een impactvolle 40 percent van het electoraat. De sociaal-democratie is daarom op zoek gegaan naar steun van andere sociale groepen. Niet altijd met veel succes, want bijna overal kozen de kiezers van de nieuwe middenklasse tenslotte voor andere partijen, zoals de Groenen, de linkse-liberale partijen of voor democratisch-nationalistische protestpartijen.

Omdat de klassieke arbeiderskiezers in aantal afnemen en de cohorten van post-materialistische kiezers toenemen, moet de welvaartsstaat zich zien te redden door deze nieuwe groepen in het compromis te betrekken. Daarvoor heeft men de Groenen als smaakmakers en mobiliseerders van het nieuwe electoraat nodig. In Frankrijk bij voorbeeld heeft de PS op aanraden van president Mitterrand de milieu-activist Brice Lalonde het veld in gestuurd met het initiatief 'Génération écologie' om de 'Verts van Antoine Waechter de wind uit de zeilen te halen. In Duitsland poogt de SPD al sinds jaren de Grünen tot vaste coalitiegenoot te maken. Niet altijd met veel succes, want het oude corporatistische bolwerk van grote industrie en vakbonden schrikt de post-materialistische kiezers af.

In Scandinavië is de welvaartsstaat door een coalitie van industrie-arbeiders en boeren/vissers opgericht toen in de jaren dertig de economische crisis beide klassen dwong tot een historisch compromis. De uitbouw van de welvaartsstaat voor de arbeiders, agrarisch protectionisme voor de boeren en gesubsidieerde fjordendorpen voor de vissers waren het platform waarrond zich de arbeiders-boeren een coalitie kon vormen. Dat verbond is vandaag ontbonden. Daarom is in Scandinavië de welvaartsstaat aan het afbrokkelen.

Uiteraard stelt zich het probleem of de Groenen de redders van de

welvaartsstaat kunnen worden en hoe ze die rol kunnen spelen. Dat probleem oplossen is niet eenvoudig.

Ten eerste zullen de Groene Partijen altijd klein blijven omdat hun post-materialistisch electoraat niet groter is dan 15 percent van de totale populatie. Daarom moeten de Groenen als kleine partner in een coalitie met een grote partij een belangrijke rol spelen. Men kan het vergelijken met de rol die de liberale partijen in sommige Westeuropese landen speelden als wisselende coalitiegeenoot van sociaal-democraten of christen-democraten. Doch de Groenen hebben zich tot nu toe nog niet kunnen profileren als beleidspartij met een consistent programma.

Ten tweede zijn de Groene partijen verdeeld. Sommige Groenen opereren als getuigenispartijen die een take it or leave it houding aannemen. De Groenen plaatsen zich daarbij graag buiten het links-rechts schema in de hoop dat zij de andere partijen hierdoor op het verkeerde been zetten. Doch dat anders willen zijn bevordert ook het sectarisme en de invloed van de fundamentalisten ten nadele van de 'realisten'.

Ten derde is de Groene ideeënwinkel niet te beveiligen tegen plagiaat. Groen is geen Groen monopolie meer, maar een grabbelton waaruit ook liberalen, christen-democraten, fascisten en sociaal-democraten regelmatig vissen.

Ondanks de kritieken van de Groenen op het bureaucratisch karakter van de welvaartsstaat, hebben de Groenen nog niet bewezen over een doeltreffender en doelmatiger alternatief te beschikken. De kleinschalige oplossingen verschijnen in de meeste gevallen vooral als bijkomende voorzieningen daar waar de staat het heeft laten afweten of de bureaucratie zich te ver van de mensen heeft geplaatst. Het anti-professionalisme van vele alternatieve groepen kan daar weinig aan veranderen, omdat in vele gevallen de zachte aanpak met zijn anti-autoritaire houding evenzeer arrogant en betweterig kan zijn. Obscurantisme en ondeskundigheid kunnen dan een gevaarlijk koppel vormen. Zeker als de Groenen de ambitie hebben *om als* de kruisridders van het komende millennium op te rukken.

De geloofwaardigheid van de Groenen en hun alternatieven valt of staat met hun vermogen om zich als anti-politieke groepering te onderscheiden van de traditionele partijen en hun praktijken. De Groenen zouden geloofwaardig moeten worden door hun 'schone handen' en het in de praktijk brengen van hun democratische idealen. Jammer genoeg hebben kleine en grote incidenten aangetoond dat de Groenen ook maar mensen zijn. Onverkwikkelijke machtsconflicten hebben de Groenen al meegemaakt. Te meer daar bij gebrek aan

duidelijk vastgelegde procedures en structuren de meeste Groene partijen beheerst worden door informele machtscircuits. Achter het mom van informele zachtheid gaat een keiharde mentaliteit schuil. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat de Groene Republiek van de kleinschalige initiatieven de zo broodnodige vervulling van het democratische ideaal zal brengen.

LITERATUUR

De literatuur die het probleem van de welvaartsstaat behandelt is ongemeen rijk en talrijk. Er zijn uiteraard de handboeken en overzichtswerken die vooral de bestaande nationale stelsels beschrijven. Voor een beter begrip van het functioneren van de welvaartsstaat zijn deze geschriften vrijwel waardeloos. Veel interessanter zijn de studies die op grond van internationaal vergelijkend en historisch onderzoek ons een beter inzicht geven in de groei van de welvaartsstaat. Die welvaartsstaat wordt dan gemakshalve in de ruimte beperkt tot de ontwikkelde kapitalistische landen. Omwille van onduidelijke redenen werden de socialistische staten steeds buiten beeld gehouden, hoewel ook daar (men zou haast zeggen 'volmaakte') welvaartsstaten werden opgebouwd. Het debat over de welvaartsstaat in de comparatieve literatuur is ook nauw verweven met het zogenaamde corporatisme debat. Corporatisme zou immers aan de basis hebben gelegen van de oprichting van de welvaartsstaat. Over Groene economie, strategisch handelen en de sociaal-democratie is in Duitsland veel gepubliceerd. Voor dit artikel hebben we ons op het Duitse debat gericht en het ECOLO/AGALEV duo bewust niet behandeld. Dat valt trouwens ook aan de literatuurlijst af te lezen.

Andrain, Charles P.: Social politics in western industrial societies, Berkeley, Institute of International Studies, 1985.

Ashford, Douglas E.: The emergence of the welfare state, Oxford, Basil Blackwell, 1986.

Bach, Wilfrid, e.a.: Der Ausstieg ist möglich. Energie ohne Atomkraft, Köln, Pahl-Rugenstein, 1986.

Beckenbach, Frank e.a.: Grüne Wirtschaftspolitik. Machbare Utopien, Mit einem Vorwort von Otto Schily, Köln, 1985.

Bickerich, Wolfram (Hg.): SPD und Grüne. Das neue Bündnis?, Hamburg, Spiegel-Verlag.

Crozier, Michel: Etat modeste, état moderne. Stratégies pour un autre changement, Parijs, Fayard, 1987.

Doel, J. van den: Democratie en welvaartstheorie. Een inleiding in nieuwe politieke economie, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1975.

Einhorn, Eric S. en John Logue: Modern welfare states: Politics and policies in social democratie Scandinavia, New York, Praeger, 1989.

Esping-Andersen, Gösta: Politics against markets. The social democratie road to power, Princeton, Princeton University Press.

Esping-Andersen, Gösta: The three worlds of welfare capitalism, Cambridge, Potity Press, 1990.

Ewald, François: L'Etat providence, Parijs, Grasset, 1986.

Gough, Ian: The political economy of the welfare state, Londen, Macmillan, 1979.

Halt, Stuart en Martin Jacques: The Politics of Thatcherism, Londen, Lawrence and Wishart, 1983.

Hinrichs, Karl: 'Vollbeschäftigung in Schweden. Zu den kulturellen Grundlagen und den grenzen erfolgreicher Arbeitsmarkt- und Beschäftigungspolitik', in: Politische Vierteljahresschrift, vol. 29, 1988, nr 4, blz. 569-590.

Katzenstein, Peter J.: Corporatism and change. Austria, Switzerland, and the politics of industry, Ithaca, Cornell UP, 1984.

Kitschelt, Herbert: The logies of party formation. Ecological politics in Belgium and West Germany, Ithaca, Cornell UP, 1989.

Konieczka, Vera e.a.: Sozialismus zwischen Oekonomie und Oekotogie, Berlijn, Verlag und Versandbuchhandlung Europäische Perspektiven, 1984.

Krieger, Joel: Reagan, Thatcher and the politics of decline, Cambridge, Polity Press, 1986.

Lafontaine, Oskar: Der andere Fortschritt. Verantwortung statt Verweigerung. Hamburg, Hoffman und Campe, 1985.

Meidner, Rudolf en Anna Hedborg: Modell Schweden, Erfahrungen einer Wohlfahrtsgesellschaft, Frankfurt, Campus Verlag, 1985.

Nicht Links - nicht Rechts? Ueber die Zukunft der Grünen: Hamburg, VSA-Verlag, 1983,

Offe, Claus, Contradictions of the welfare state, Londen, Hutchinson, 1984.

Offe, Claus, 'Nieuwe sociale bewegingen als metapolitieke uitdaging', in Klassen of bewegingen, SOMSO/Staatsdebat, 1986, nr 2.

Offe, Claus, 'Concurrerende partijdemocratie en de keynesiaanse verzorgingsstaat', in: Consensus of strijd, SOMSO/Staatsdebat, 1986, nr 4, blz. 31-59.

Offe, Claus, 'New social movements: Challenging the boundaries of institutional politics', in : Social Research, 1985, vol. 52, blz. 817-868.

Opielka, Michael (Hrsg.): Die ökosoziale Frage. Entwürfe zum Sozialstaat, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1985.

Olsson, Sven E.: Social policy and the welfare state in Sweden, Stockholm, Swedish Institute for Social Research, 1990.

Pampel. Fred C. en John B. Williamson: Age, class, politics, and the welfare state, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

Pierson, Christopher: Beyond the welfare state? Cambridge, Polity Press, 1991.

Shonfield, Andrew: Modern capitalism. The changing balance of public and private power, Oxford, Oxford UP, 1965.

Strasser, Johano en Klaus Traube: Die Zukunft des Fortschritts. Der Sozialismus und die Krise des Industrialismus, Berlin/Bonn, Verlag J.H.W. Dietz Nacht., 1984.

Swenson, Peter: Labor and the limits of the welfare state. The politics of intraclass conflict and cross-class alliances in Sweden and West Germany', in: Comparative politics, 1991, vol. 23, nr 4, blz. 379-544.

Trends toward corporatist intermediation, redactie : P.C. Schmitter en G. Lehbruch, Londen, Sage, 1979.

Tilton, Tim: The political theory of Swedish social democracy: Through the welfare state to socialism, Oxford, Clarendon, 1990.

Wilensky, H.L, 'Leftism, catholicism and democratic corporatism: the role of political parties in recent welfare state development', in : Peter Flora en A.J. Heidenheimer, The development of welfare states in Europe and America, New Brunswick, Transaction Books, 1984, blz. 345-382.

Williamson, Peter J.: Corporatism in perspective. An introductory guide to corporatist theory, Londen, Sage, 1989.

Wilson, Elizabeth: Women and the welfare state, Londen, Tavistock, 1977.